

хоч і базуються на хиткому показнику — обсягу валової продукції в ціннісному вираженні на 1 людину-день³⁸. Однак необхідно уважно вивчити методичні примітки і зауваження до статистичних публікацій, відкинути методику «незмінних цін», щоб штучно не прикрашувати історичний процес.

Унікальними є матеріали промислової статистики для вивчення динаміки продуктивності праці в розрізі «соціальних секторів», проблеми ефективності використання робочої сили. Проте в так званому «коефіцієнті використання» не враховувалися причини неявок на роботу, оскільки приховувалися простої виробництва, а також сезонність, що негативно впливає на середньорічні показники.

Отже, матеріали промислової статистики 20—30-х років є важливим джерелом для вивчення робітничого класу України, хоча їм притаманні суттєві прогалини.

З метою більш ефективного використання матеріалів статистики як історичного джерела необхідно залучати до наукових досліджень дані, взяті не тільки із зведених статистичних публікацій, а й відомчих та галузевих видань, суцільних й вибіркового переписів, матеріали, опубліковані місцевими обліково-статистичними органами України. Аналіз публікацій свідчить про необхідність активізувати пошуки статистичних матеріалів у фондах різних підприємств і організацій*. Необхідно також розпочати повторну обробку матеріалів статистичних обстежень під кутом зору нових вимог у справі дослідження процесу соціалістичного будівництва.

Одержано 22.05.89.

Автор сделал солидный источниковедческий анализ опубликованных статистических материалов 20—30-х годов, показал особенности методики обработки, группирования, исчисления и использования помещенных в них сведений.

³⁸ Народне господарство України в IV кварталі 1924/25 р. — Харків, 1925.— С. 293.

* Зокрема, у фондах ЦСУ (ф. 582) і УНГО (ф. 318), які зберігаються в ЦДАЖР УРСР, є понад 1000 справ з матеріалами, необхідними для характеристики робітничого класу.

Л. Г. Іванова (Київ)

Проблема антифеодальної боротьби селян Правобережної України у XVIII ст. в наукових дослідженнях 20—30-х рр.

Проаналізовано праці про антифеодальну боротьбу селян Правобережної України XVIII ст., що були опубліковані на сторінках наукових досліджень у 20—30-ті роки. Показано як позитивні моменти у висвітленні даної проблематики, так і недоліки, що були притаманні у той час радянській історичній науці.

З перших років становлення радянської історичної науки антифеодальна боротьба селянства епохи пізнього феодалізму привертала помітну увагу дослідників. Зокрема, історики 20—30-х років прагнули розкрити соціальну природу народних виступів, розв'язати питання про соціальний склад повстанських загонів, особливості селянських

рухів у тих чи інших регіонах, показати ставлення правлячих кіл царської Росії й шляхетської Польщі до повстанців, тобто відповісти на ті питання, які недостатньо або зовсім не висвітлювалися у дворянській і буржуазній літературі.

Проте на першому етапі свого розвитку радянська історична наука не змогла відразу подолати вплив наукових концепцій буржуазної історіографії. Особливо негативно на якісній стороні праць позначилася відсутність солідної документальної бази для дослідження. Головними джерелами, звідки історики добували факти про події класової боротьби на Правобережній Україні, залишалася вітчизняна та польська мемуарна й історична дворянсько-буржуазна спадщина.

Прагнучи вибрати найбільш раціональні відомості з літератури минулого століття, наприклад, з питань гайдамацького руху, Коліївщини 1768 р., подій 1789 р., дати своє бачення подій класової боротьби, радянські історики часто потрапляли у полон теоретичних і фактологічних поглядів своїх попередників. У процесі дослідження досить часто перебільшувалася роль національного та релігійного факторів у розвитку подій класової боротьби. Недостатньо глибоке і творче засвоєння марксистсько-ленінської теорії призводило вчених подекуди до хибних висновків, до нерозуміння, а то й заперечення ряду явищ економічного та політичного життя суспільства. Так, нез'ясованими залишилися головні соціально-економічні причини й передумови селянських виступів, абсолютизувалась або зовсім заперечувалась народно-визвольна боротьба трудящих мас Правобережної України, їх прагнення до воз'єднання з Росією, спотворено реконструювалися портрети керівників повстання 1768 р., характер самих виступів тощо. Віддаючи певну данину схематизму та соціологічній схемі, селянські виступи, відповідно до концепції М. М. Покровського (1863—1932), трактувалися як «революції»¹.

Необхідно вказати на помітну диспропорцію в розробці та вивченні антифеодальних рухів на Правобережжі протягом всього XVIII ст. Так, висвітлення повстання 1702—1704 рр. та інших форм соціального протесту не входили в коло дослідницьких інтересів істориків 20—30-х років. Лише в 1940 р. у «Вістях Всеукраїнської Академії наук» повідомлялося про початок вивчення співробітниками відділу суспільних наук ВУАН народного повстання під керівництвом С. Палія². Головна увага дослідників у 20—30-х роках зосереджувалась, як правило, на вивченні таких форм антифеодальної і визвольної боротьби, як гайдамаччина і Коліївщина 1768 р.

Однак й матеріал про гайдамацький рух викладався досить спрощено і схематично. На сторінках праць, як правило, висвітлювались лише, значні події цього соціального явища — повстання 1734, 1750, 1768 р., не вдаючись до їх аналізу та оціночних характеристик. З усієї маси подібної літератури певний науковий інтерес становить лише нарис М. Горбаня, присвячений конкретним подіям 1750 р. Автором праці були залучені документи Харківського і Чернігівського архівів. Позитивною рисою повідомлення є те, що в ньому на документальній основі показано масштабність гайдамацьких виступів 1750 р., конкретизовано географію руху окремих загонів і уточнено райони, охоплені повстанням, акцентовано увагу на участі в даних подіях запорізької голоти. На відміну від своїх попередників, автор навів документи, які підтверджували наявність об'єднавчих настроїв серед повстанців. Передусім, цей аспект питання простежений на прикладі скарг польської шляхти до російських урядовців, в яких викладались причини народних хвилювань. В одній з таких скарг, наприклад, була наведена до-

¹ Преображенский А. А., Индова Е. И. Итоги и задачи изучения классовой борьбы российского крестьянства в период позднего феодализма // Проблемы соц.-экон. истории России.— М., 1984.— С. 212.

² Вісті Всеукраїнської Академії наук.— К., 1940.— № 3.— С. 212.

сить красномовна заява повстанців: «...И впредь чинить будем оное по повелению главных своих властей... и в скором де времени сей речичский край с российской Украиною соединен будет»³.

Однак ця праця має істотні вади і містить помилкові висновки. Насамперед на змісті позначився вплив ідей та поглядів дворянських істориків Г. Равіти-Гавронського, А. Скальковського, В. Каминського, теоретичні висновки та фактологічний матеріал яких автор нарису використовував у своїй праці без достатнього критичного аналізу. Крім того, текст статті рясно пересипаний цитатами з творів П. Куліша і спогадів шляхтичів-сучасників. Події 1750 р. М. Горбань намагався показати як результат конфлікту між Запорізькою Січчю і Річчю Посполитою і пояснити його монополістичними торговими устремліннями запорізької старшини⁴. Наявність об'єднавчих тенденцій, згідно з концепцією М. Горбаня, повністю детермінувалася не більше і не менше як політичними устремліннями Росії. Участь правобережного селянства в русі історик розглядав як факт другорядний, що не справляв впливу на соціальну сутність гайдамацьких виступів⁵. В цілому гайдамацький рух оцінювався істориком як «революційна течія, як соціально-політичний кривавий протест... проти шляхетської анархії і шляхетського паразитизму»⁶.

Хибне розуміння характеру і суті соціальних суперечностей в епоху середньовіччя зумовили не до кінця вивірений підхід перших радянських істориків щодо висвітлення причин, які обумовили виникнення гайдамацького руху. Так, той же М. Горбань у книзі «Гайдамаччина», виданій у 1923 р., вбачав причини появи цього руху в державному устрої, політичному хаосі та анархії, що панували тоді в Речі Посполитій⁷. Він повністю ігнорував антикріпосницькі класові мотиви виступів селян. З іншого боку, автор, спираючись на концепцію «торгового капіталу» М. М. Покровського, показував гайдамаччину як рецидив розвитку капіталістичних відносин. Відзначимо, дана теорія справляла величезний вплив на зміст історичних праць практично всіх радянських вчених у 20-х — на поч. 30-х років. Торговий капітал, у М. М. Покровського, являв собою першопричину суспільного прогресу⁸, знаходився в основі економічних та політичних відносин і, в кінцевому підсумку, «визначав рівень класових суперечностей»⁹.

Послідовниками теорії «торгового капіталу» М. М. Покровського на Україні виступали також П. Костенко, М. І. Яворський. На основі концептуальних засад вченого ці історики пояснювали причини, розвиток і характер народних рухів на Правобережжі у XVIII ст. П. Костенко, наприклад, вважав, що існував прямий взаємозв'язок між формуванням торгового капіталу і посиленням кріпосницького гніту, що спричинило посилення соціальних конфліктів у суспільстві¹⁰. М. І. Яворський робив наголос на політичних причинах, що на його думку, корінилися у боротьбі окремих шляхетських угруповань, викликаній поглибленим розвитком торгового капіталу. Разом з тим, на відміну від інших істориків 20-х років, він вірно вказав на прагнення населення Правобережної України визволитись з-під влади шляхетської Речі Посполитої¹¹.

³ Горбань М. Гайдамаччина 1750 року // Наук. збірник Харків. наук.-досл. катедри історії укр. культури.— Харків, 1926.— С. 110.

⁴ Там же.— С. 107—110.

⁵ Там же.— С. 111.

⁶ Там же.— С. 100.

⁷ Горбань М. Гайдамаччина.— Харків, 1923.— С. 25.

⁸ Чернобаев А. А. М. Н. Покровский — ученый и революционер // Вопр. истории.— М., 1988.— № 8.— С. 19.

⁹ Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен.— М., 1934.— Т. 3.— С. 102—104; Т. 4.— С. 98, 131.

¹⁰ Костенко П. Селянські виступи та війни.— К., 1925.— С. 66.

¹¹ Яворський М. І. Коротка історія України.— К., 1928.— С. 65.

Дещо інший погляд на проблему характерний для праць О. Гермайзе — типового представника «вульгарного соціологізму». Причини класової боротьби на Правобережжі у XVIII ст. історик шукав в економічних факторах. Але їх розуміння у нього було досить своєрідне. Реконструюючи картини господарського занепаду і хаосу, які охопили край, він дійшов висновку, що «непевність в економічному відношенню... розхитує призвичаєний уклад життя і сприяє появленню всякого роду замішань та баламуцтва»¹². Крім того, цей історик не вважав посилення кріпосницького гніту головною причиною загострення соціальних антагонізмів у регіоні. На перший план він висував торгові інтереси Запоріжжя, перебільшував роль розвитку там капіталістичних відносин. «По суті,— писав О. Гермайзе,— гайдамацька боротьба в разі удачі, могла б розширити торговельний розмах Запоріжжя, включити в сферу безпосереднього економічного впливу Запоріжжя на Уманщину і інші пункти Київського воеводства»¹³.

З нових позицій класову боротьбу на Правобережжі XVIII ст. оцінювали історики 30-х років. В цей період відчувались помітні зрушення у подоланні радянськими вченими впливу дворянської та буржуазної історіографії. Певну роль у цьому відіграли Всесоюзна конференція істориків-марксистів у 1930 р. та дискусія навколо питання про суспільно-економічні формації¹⁴. Важливе значення для дослідників мало видання археографічною комісією ВУАН в серії «Український архів» матеріалів слідчої комісії над учасниками Коліївщини¹⁵. Нові документальні матеріали дали можливість історикам більш аргументовано підійти до оціночних характеристик суті та спрямування антифеодальних виступів на Правобережній Україні. Так, О. Дмитрев, відкинувши усталені стереотипи про гайдамацтво як про розбійницький рух, писав: «Гайдамацькі рухи ніколи не були простими розбоями.. То була форма стихійного прояву селянської помсти і ворожнечі... То була боротьба пригнобленого і розореного селянина-українця із своїм класовим ворогом»¹⁶. Учений підкреслював класову, антифеодальну спрямованість народних виступів в першій половині XVIII ст. Причину гайдамаччини він пояснював сукупністю соціально-економічних факторів. Розглянувши господарський рівень розвитку Лівобережної і Правобережної України, історик дійшов висновку, що «оскільки існувало кріпосне право, як корінь причин цих явищ (селянських виступів.— Л. І.), остільки жила і розвивалась гайдамаччина»¹⁷. О. Дмитрев підкреслював, що селяни бачили єдиний вихід з свого безправного становища у кривавій, безкомпромісній боротьбі з класовим ворогом¹⁸. Висновки цього дослідника — значний крок уперед у вивченні проблеми гайдамацького руху, як й питання історії класової боротьби в цілому.

Однак весь комплекс причин виникнення гайдамацького руху О. Дмитрев показати не зміг. Так, поза увагою дослідника залишились питання національного і релігійного гніту трудящих мас. Власне, всю систему феодальних відносин і тяжкого соціально-економічного гноблення селянства він до кінця розкрити так і не спромігся. О. Дмитрев заперечував взагалі релігійний гніт з боку панівної польської феодальної верхівки щодо правобережного населення і висловлював негативне ставлення до релігійного моменту у гайдамацькому русі, пояснюючи ворожнечу між католиками і православними «підступністю» лівобережної козацької старшини і православного духо-

¹² Гермайзе О. Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів // Україна.— К., 1924.— Кн. 1—2.— С. 22.

¹³ Там же.— С. 26.

¹⁴ Історіографія історії СССР : Епоха соціалізму.— М., 1982.— С. 80, 84.

¹⁵ Коденська книга судових справ // Укр. архів.— К., 1931.— Т. 2.

¹⁶ Дмитрев А. Гайдамачина.— М., 1934.— С. 3.

¹⁷ Там же.— С. 32—33.

¹⁸ Там же.— С. 30—31.

венства. Вчений підкреслював, що лозунги захисту православної віри під час гайдамацьких повстань для української козацької старшини виступали «зручним прикриттям для досягнення своїх класових, чужих селянській масі, політичних і економічних інтересів»¹⁹. Виходячи із своїх помилкових поглядів на дане питання, О. Дмитрев відводив представникам феодального класу Лівобережжя ледве не головну роль в організації гайдамацького руху. На його думку, це здійснювалося для послаблення Польщі і розповсюдження влади лівобережної старшинської верхівки на правобережні землі. З аналогічних позицій історик оцінював і дії російського уряду. Відповідно до його концепції, царизм був силою, що розпалювала національно-релігійну ворожнечу в Речі Посполитій. Недостатньо глибоке розуміння істориком специфіки та особливостей проявів класової боротьби на Правобережній Україні у XVIII ст. зумовлювалося впливом на його історичний світогляд польської мемуарної літератури і праць шляхетських авторів (XVIII—XIX ст.). Зокрема, О. Дмитрев не надавав належного значення ролі релігійного фактора в епоху феодалізму. Згідно з визначенням Ф. Енгельса, «класова боротьба відбувалася тоді під знаком релігії, якщо інтереси, потреби і вимоги окремих класів приховувались під релігійною оболонкою, то це нітрохи не змінює справи і легко пояснюється умовами часу»²⁰. Серед усіх дослідників 20—30-х років лише М. Горбань наблизився до вірного розуміння релігійного моменту в соціальній боротьбі. Він писав, що «релігійний прапор, прапор боротьби за віру — це було для селянства і прапором соціальної боротьби — не проти католиків, а проти панів-католиків»²¹.

У дослідженнях того часу важливе місце займало питання про рушійні сили та соціальний склад гайдамацьких загонів. Необхідно відзначити, що в цьому питанні найбільш рельєфно простежується вульгаризований підхід і соціологічні схеми, характерні для досліджень 20-х — початку 30-х років. Досить часто істориками широко вживався термін «пролетаріат» щодо різних соціальних груп гайдамаків (наймити, броварники, винники, чумаки). На думку істориків, в повстанські загоны входили також селяни, міщани, дрібна шляхта, та й то лише тому, що з тих чи інших причин вони знаходилися у протиріччі із законом. Згідно О. Гермайзе, наприклад, рушійною силою гайдамацького руху було торгове запорізьке козацтво²² (ті, що займалися торгівлею худоби, видобутком і збутом солі на Запоріжжі і в сусідніх землях). М. Горбань повторив цю думку, хоча перевагу віддавав так званому сільськогосподарському пролетаріату в особі наймитів і броварників²³. Лише П. Костенко і О. Дмитрев скоригували погляди своїх попередників, вказуючи на переважно селянський склад учасників антифеодальних виступів.

Певний науковий інтерес являють дослідження М. Суслопарова про гайдамацький рух у 80-х роках XVIII ст. Вчений використав великий фактичний матеріал, який підтверджував думку про існування гайдамацтва до кінця століття. Він прагнув визначити особливості даного періоду, вивчав соціальний склад учасників руху, намагався простежити райони розташування і географію дій повстанських загонів. М. Суслопаров виділив три типи гайдамацьких виступів: 1) звичайне розбійництво на Лівобережжі в складі невеликих груп по 2—3 чол.; 2) напад на Лівобережжя із-за р. Буг і на польську територію із-за р. Кодими у складі понад 10 чол.; 3) операції загону гайдамаць-

¹⁹ Там же.— С. 38—39.

²⁰ Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині // Маркс К., Енгельс Ф.— Твори.— Т. 7.— С. 343.

²¹ Горбань М. Гайдамаччина.— С. 68.

²² Гермайзе О. Назв. праця.— С. 26.

²³ Горбань М. Гайдамаччина 1750 року.— С. 103, 105.

кого ватажка М. Тягуна²⁴. Крім останнього, історик назвав також імена інших ватажків — Гураля, Синеока, Косюринського²⁵. М. Суслопаров визначив соціальний склад гайдамацьких загонів і показав, що значну вагу (50%) їх становили селяни. В той же час за спостереженням вченого в загони гайдамаків входили городові козаки, міщани, розкольники, вихідці із Запорізької Січі²⁶. Отже, гайдамачина, за М. Суслопаровим, була в основному рухом селянської бідноти. Важливим є спостереження історика над географією поширення гайдамацького руху. Вчений показав, що дії загонів протягом 80-х років перемістилися переважно на Лівобережну Україну. На Правобережжі, як правило, спостерігалися тільки рецидиви даного явища.

На думку М. Суслопарова, характер дій гайдамаків у прикордонній смузі у 80-ті роки мало чим відрізнявся від попередніх років. Проте мета і завдання цього руху вже відрізнялися від аналогічних характеристик народних виступів 1734, 1750 і 1768 рр. Адже гайдамацький рух кінця XVIII ст. втратив одну із своїх важливих функцій — визвольну²⁷. Поряд з соціальними мотивами, зазначав історик, значно посилювався розбійницький елемент. Незважаючи на певні недоліки у показі соціально-економічного аспекту проблеми, все ж документальна база статті М. Суслопарова, окремі його спостереження і висновки не втратили свого значення для дослідників, що займаються вивченням антифеодальної боротьби на Україні в другій половині XVIII ст. Вчений належить до тих істориків, які в цілому правильно визначили гайдамацтво як рух селянства.

Існує ще одне питання, яке не знайшло однозначної оцінки в працях істориків 20—30-х років — це хронологічні рамки гайдамацького руху. Наприклад, М. Яворський і П. Костенко вважали початком гайдамаччини 1734 р. В основу періодизації цього явища вони поклали великі повстання протягом першої половини XVIII ст. на Правобережній Україні (час між цими народними виступами вчені взагалі вилучали з контексту своїх наукових досліджень)²⁸. М. Горбань виділяв тільки два періоди гайдамацької боротьби: 30-ті і 50—60-ті роки XVIII ст.²⁹; 40-ві роки XVIII ст. випали з його поля зору. О. Дмитрев початковий етап руху гайдамаків відносив до кінця XVII ст. Діяльність С. Палія і повстання 1702—1704 рр. він кваліфікував вже як гайдамацький рух³⁰. О. Дмитрев назвав такі етапи: 30-ті та 50-ті роки XVIII ст.³¹, а також Коліївщину, історії якої присвятив окрему наукову розвідку. Як правило, більшість істориків нижній рубіж гайдамацького руху обмежували 1768 р. Лише М. Суслопаров відстоював іншу позицію й відсунув рамки гайдамацтва, як зазначалося, до середини 80-х років.

Важливе місце в історіографії 20—30-х років займало висвітлення одного з найбільших народно-визвольних повстань на Правобережжі — Коліївщини. Проте і в цьому питанні все ще домінували традиційні погляди буржуазної історичної науки XIX ст. в оцінці подій 1768 р.

Це яскраво простежується в публікації О. Ю. Гермайзе. Проігнорувавши селянський характер Коліївщини, автор визначив її, поперше, «справою степового українського гультьяства, відірваного від

²⁴ Суслопаров М. Гайдамаччина в 80-х роках XVIII ст. // Зап. істор.-філолог. відділу ВУАН.— К., 1928.— Кн. 18.— С. 67.

²⁵ Там же.— Кн. 19.— С. 116.

²⁶ Там же.— С. 111, 113—114.

²⁷ Там же.— С. 118, 126.

²⁸ Яворський М. І. Коротка історія України; Костенко П. Селянські виступи та війни.

²⁹ Горбань М. Гайдамаччина.— С. 49—61.

³⁰ Дмитрев А. Гайдамаччина.— С. 19—21.

³¹ Там же.— С. 47—53.

землеробства»³² і, по-друге, наголошував на «вузькорелігійних мотивах повстання»³³. Така оцінка повністю збігалася з поглядами дворянських та буржуазних істориків на характер цього виступу. Причину подій 1768 р., як і гайдамацького руху в цілому, О. Ю. Гермайзе пояснював торговими інтересами Запорізького Коша³⁴. Він прагнув показати причетність російського уряду і православного духовенства, особливо ігумена Мотронінського монастиря Мельхиседека Значко-Яворського³⁵, до організації повстання. О. Ю. Гермайзе називав Коліївщину «кривавою трагедією» і не зумів визначити її місце в контексті народно-визвольної та класової боротьби на Правобережжі у XVIII ст. Розглянувши питання про організацію виступу, автор зробив висновок, що Коліївщина готувалася завчасно на Запоріжжі. Але тут же, заперечуючи свою попередню тезу, він стверджував, що під час повстання нібито не існувало єдиного керівного центру³⁶. О. Ю. Гермайзе висунув ще одну помилкову думку про те, що Коліївщина розпочалася на Лівобережній Україні і лише згодом поширилася на Правобережжя. Населення ж цих українських земель приєдналося до гайдамаків — запорожців тільки в розпал подій, оскільки у нього не було особливих причин до виступу³⁷. Уся ця плутанина й суперечності в авторській концепції говорять про те, що О. Ю. Гермайзе був далекий від розуміння діалектики суспільного розвитку, не зумів знайти причинно-наслідковий взаємозв'язок соціально-економічного розвитку українських земель і класової боротьби. Характерно, що його висновки інколи навіть суперечили змісту джерел, уривки з яких цитувалися у праці. Ось чому незабаром після виходу публікації з друку, вона викликала різко критичну оцінку істориків. Професор В. Пархоменко відзначав головні прорахунки нарису й охарактеризував його «кроком назад» в історичній літературі про Коліївщину, навіть у порівнянні з дворянською і буржуазною історіографією³⁸. Поряд з цим він висловив власний погляд на події 1768 р., підкресливши їх народний, селянський характер, коли говорив про соціальні гасла і вимоги повстанців.

Проте ряд істориків все ще не змогли уникнути помилкових характеристик й оцінок Коліївщини. Так, причину повстання П. Костенко вбачав не в системі визиску за феодалізму, не в національно-релігійному гнобленні, а в кризі хлібної торгівлі шляхетської Польщі на зовнішньому ринку. Все це, вважав П. Костенко, створювало умови, які сприяли виникненню збройного конфлікту між сторонами, що протистояли одна одній. Особливу роль у розгортанні подій 1768 р. він вбачав у поглибленні торгових інтересів Запоріжжя й Росії³⁹.

Аналогічні погляди висловлював також інший представник вульгарного соціологізму М. І. Яворський, який, зокрема, зазначав, що «агітацію за повстання вели запорожці, так як їм у боку сиділа пансько-шляхетська торгова монополія»⁴⁰. Організатором «козацько-селянської революції» на сторінках праць обох дослідників називався ігумен Мельхиседек Значко-Яворський.

Фактичний виклад матеріалу про хід повстання, розмежування класових сил та інші питання залишилися практично не висвітленими у працях П. Костенка і М. Яворського. Автори обмежилися лише згадками про взяття повстанцями Умані. Необхідно також відзначити, що

³² Гермайзе О. Ю. Назв. праця.— С. 20.

³³ Там же.— С. 28—29.

³⁴ Там же.— С. 34, 39.

³⁵ Там же.— С. 33—34.

³⁶ Там же.— С. 34.

³⁷ Там же.— С. 20.

³⁸ Пархоменко В. Чи була Коліївщина 1768 р. народним рухом? // Червоний шлях.— К., 1925.— № 8.— С. 101.

³⁹ Костенко П. Назв. праця.— С. 69.

⁴⁰ Яворський М. Назв. праця.— С. 67.

для праць цієї групи істориків властиві термінологічна плутанина і модернізація понятійного апарату («пролетаріат», «революція», «революційне ядро» тощо)⁴¹.

Питання про роль та участь у розвитку Коліївщини запорізького козацтва залишалося у центрі уваги й інших істориків 20—30-х років. У цьому плані варто відмітити дві роботи В. Грекова, написаних далеко не з наукових позицій. В. Греков кваліфікував боротьбу гайдамацьких загонів та Коліївщину як «аграрний рух» запорожців⁴² і «природний протест» запорізького козацтва проти «Московського уряду»⁴³. Він неправомірно називав події Коліївщини справою Запорізького Коша, підкреслював мовчазне сприяння кошової старшини у справі відходу цілих куренів із Січі в межі Речі Посполитої. Пояснення подібному факту В. Греков шукав у бажанні старшини «дати змогу козацькій бідності поліпшити своє матеріальне становище здобиччю в Польській Україні»⁴⁴. Історик нехтував тим, що в основі цього явища було бажання кошової верхівки звільнитися від козацької сіроми, розрядити наростання класових суперечностей на самій Січі. В. Греков прагнув довести співчутливе ставлення козацької старшини до антифеодальних виступів селян, розуміння старшинською верхівкою війська Коша Запорізького прагнень кріпосного селянства Правобережжя та її бажання допомогти в його боротьбі проти феодалів⁴⁵. Свої висновки вчений намагався обґрунтувати документами з фондів Дніпропетровського архіву. Проте, як й О. Ю. Гермайзе, він пішов не за принципом достовірного і об'єктивного викладу подій, а перекручування фактів в угоду власним концептуальним побудовам.

В 30-ті роки питання про Коліївщину та інші форми антифеодального руху на Правобережжі стало предметом вивчення ще однієї групи істориків. Характерною рисою їх досліджень був більш диференційований підхід до подій класової боротьби. В цьому плані на увагу заслуговує нарис К. Г. Гуслистого про Коліївщину, де він розглядав роль запорожців і значення цього повстання у розвитку грудневих подій 1768 р. на Січі. Вчений відзначав антифеодальну спрямованість виступів козацької сіроми на Запорізькій Січі проти старшинської верхівки, яка, захищаючи свої класові інтереси, брала активну участь у придушенні Коліївщини⁴⁶. Проте К. Г. Гуслистий ще не зміг на той час повністю звільнитися від помилок та концепцій своїх попередників. Позначився також загальний недостатній рівень вивчення політичної та економічної історії регіону, обмежена документальна база дослідження. При характеристиці соціально-економічних процесів вчений передусім опирався на висновки праць В. Б. Антоновича, М. Я. Шульгіна та інших авторів. І все ж К. Г. Гуслистий пішов значно далі істориків 20-х років і показав взаємозв'язок класової боротьби й соціально-економічних процесів феодального суспільства. Вчений визначив селянський характер повстання 1768 р., підкреслював, що в ньому брали участь всі експлуатовані групи населення Правобережної України, а запорізьке козацтво виступило їх природним союзником⁴⁷. Дослідник підкреслював соціальну спільність між кріпосним селянством і козацькою біднотою⁴⁸. Причиною, що обумовила

⁴¹ Костенко П. Назв. праця.— С. 69; Яворський М. Назв. праця.— С. 68.

⁴² Греков В. Бунт сіроми 1768 р. // Зап.-філолог. відділу ВУАН.— К., 1927.— Кн. 2.— С. 221.

⁴³ Там же.— С. 220.

⁴⁴ Греков В. Запорізький Кіш та Коліївщина // Україна.— К., 1928.— Кн. 4.— С. 18.

⁴⁵ Там же.— С. 19.

⁴⁶ Гуслистий К. Г. З Історії класової боротьби в степовій Україні в 60—70-х рр. XVIII.— С. 18—19.

⁴⁷ Гуслистий К. Г. Селянське повстання 1768 року на Україні.— Харків. 1934.— С. 20—21.

⁴⁸ Там же.— С. 22.

вибух антифеодального повстання на Правобережжі, К. Г. Гуслистий вважав дальше посилення кріпосництва та ліквідацію слобід в межах Київського та Брацлавського воеводств у 60-х роках XVIII ст.

Проте історик не розкрив усієї складності соціально-економічних передумов і політичної ситуації в краї напередодні і під час Коліївщини. Безпосереднім поштовхом до початку повстання, на його думку, став конфлікт між окремими шляхетськими угрупованнями і вступ російських військ в межі Речі Посполитої. Крім того, останній факт він оцінював досить однозначно — як здійснення колоніальних планів царської Росії, що приховувалися під гаслами захисту православної віри⁴⁹. Для досягнення своєї мети царизм, нібито, був ініціатором розпалювання полум'я народного виступу і діяв через заможні прошарки населення Правобережної України⁵⁰. Але характерно, що історик разом з тим вказував й на те, що царизм виступив головною силою в придушенні повстання.

Вірно вказуючи на «царистські ілюзії» повстанців, К. Г. Гуслистий розглядав їх формування виключно під кутом зору впливу «демагогічно-провокаційної» діяльності російського царизму, яка сприяла активізації селянського руху і навіть розпалювання націоналістичної, антипольської й антисемітської ворожнечі⁵¹. Концепції вченого при таманне дещо одностороннє тлумачення характеру і спрямування Коліївщини. Він вказував лише на антифеодальну спрямованість виступу, ігноруючи його визвольні тенденції.

Деякою односторонністю хвилюють висновки історика і щодо характеристики керівників повстання. К. Г. Гуслистий, подібно до П. Костенка, М. Яворського і М. Горбана, схилився до думки, що головна роль у повстанні належала ігумену Мотроненського монастиря. На його думку, М. Залізняк вступив у союз з Мельхиседеком і був висуванцем українського правобережного дворянства і духовенства⁵². Аналогічна характеристика дана І. Гонті⁵³ (автор говорить про його зраду польському панству). Причини поразки повстання історик також розцінював обмежено: він їх бачив лише в недостатньо організованих діях М. Залізняка і І. Гонти, котрі, на його думку, побоюючись розмаху народних виступів, спеціально гальмували розвиток антифеодального руху⁵⁴. (В 40-ві роки К. Г. Гуслистий докорінним чином переглянув свої погляди щодо багатьох аспектів Коліївщини і дав принципово нове її трактування)⁵⁵.

І все ж, незважаючи на окремі хиби своєї концепції, К. Г. Гуслистий підійшов ближче до об'єктивного оцінювання повстання, ніж більшість дослідників того часу. Так, говорячи про участь російського самодержавства в придушенні Коліївщини і розправі над її учасниками, історик зробив правильний висновок, що царизм виходив передусім із своїх класових інтересів і боявся можливості поширення народних заворушень на території Лівобережної України⁵⁶. Важливо вказати і на правильний висновок К. Г. Гуслистого щодо історичного значення Коліївщини. Історик писав, що «це була боротьба селянських мас за ліквідацію феодалізму... Ця боротьба була революційною, прогресивною і об'єктивно розчищала шлях для нових капіталістичних відносин»⁵⁷.

У 1934 р. побачила світ брошура О. Дмитрева «Коліївщина», в якій також містяться деякі помилкові твердження оціночного харак-

⁴⁹ Там же.— С. 26—27.

⁵⁰ Там же.— С. 27.

⁵¹ Там же.— С. 27—28, 33, 42.

⁵² Там же.— С. 40—43.

⁵³ Там же.— С. 47.

⁵⁴ Там же.— С. 47, 48.

⁵⁵ Гуслистий К. Г. Коліївщина.— К., 1947.

⁵⁶ Гуслистий К. Г. Селянське повстання 1768 р. ... — С. 47, 48.

⁵⁷ Там же.— С. 31.

теру повстання. Цій праці притаманна відсутність розуміння народно-визвольного характеру боротьби, класової природи феодальної держави, політичного становища на Правобережжі. В уяві дослідника Барська конфедерація, утворена в 1768 р. найбільш реакційними прихильниками уніатства і католицизму, виступала нібито захисницею католицької віри і шляхетських інтересів від посягань петербурзького двору. Численні факти насильств, вбивств і розправи конфедератів над українським населенням Правобережжя він називав вигадкою або перебільшенням⁵⁸; Мельхиседека Значко-Яворського автор зображував як таємного агента Катерини II і організатора Коліївщини, що мала, на його думку, значною мірою релігійну і національну спрямованість⁵⁹. «За допомогою релігії він (Мельхиседек.—Л. Г.) хотів спрямувати це обурення на підтримку чужих для пригнобленої маси інтересів російських поміщиків, котрі боролися на той час за українські землі з польськими поміщиками»⁶⁰. Поряд з тим О. Дмитрев прагнув дати оригінальні оціночні характеристики окремих керівників повстання. Так, І. Гонта постає у нього захисником соціальних прав селянства і жертвою провокаційної діяльності Мельхиседека і М. Залізняка. Аналогічно своїм попередникам, цей історик дотримувався думки, що православні поміщити Лівобережжя і Правобережжя спрямовували соціальну активність селян по хибному шляху боротьби за віру, прагнучи, тим самим, зауважувати класовий характер повстання⁶¹.

Позитивною рисою праці О. Дмитрева, у порівнянні з публікаціями попередніх авторів, є чітке визначення Коліївщини як селянського повстання, в якому відобразилися передусім соціальні суперечності суспільного розвитку того часу. Дослідник вважав повстання 1768 року одним з важливих моментів «тієї тривалої і впертої боротьби, котру вели на Правобережній Україні з польським панством гайдамаки»⁶².

Необхідно відзначити, що праці К. Г. Гуслистого і О. Дмитрева являли собою популярний виклад відомостей про народно-визвольне і антифеодальне повстання 1768 р. Історики поставили за мету не стільки науково дослідити, проаналізувати або знайти нові документи для розкриття всієї складності переплетіння соціально-економічних, політичних та етнічних факторів, з'ясувати хід повстання, а передусім, хотіли підсумувати певні наукові досягнення у вивченні цієї проблематики, підкоректувати окремі питання.

Новий етап у дослідженні проблеми класової боротьби на Правобережній Україні, як й інших питань історії, почався наприкінці 30-х років. Тоді були прийняті партійні постанови, які справили істотний вплив на розвиток історичної науки⁶³. З наукового обігу були вилучені такі терміни, що вживалися до антифеодальних виступів й соціального складу їх учасників, як «революція», «революційне ядро», «пролетаріат» та інші. Почалося більш критичне і творче вивчення мемуарної та спеціальної літератури минулого. Щодо цього значною мірою показовими та цікавими є публікації С. Ф. Іваницького. Цей історик проаналізував і класифікував усю існуючу шляхетську мемуарну літературу про Коліївщину й закликав вчених підходити до такого виду джерела більш критично, враховувати суб'єктивний характер цих матеріалів, належність їх авторів до певного класу суспільства. Тільки такий підхід, писав вчений, допоміг би досліднику виявити історичну

⁵⁸ Дмитрев А. Колиивщина.— М., 1934.— С. 9—11.

⁵⁹ Там же.— С. 15.

⁶⁰ Там же.— С. 7.

⁶¹ Там же.— С. 5.

⁶² Там же.

⁶³ Историография истории СССР: Эпоха социализма.— С. 85, 99, 105—108.

цінність і достовірність мемуарів⁶⁴. С. Ф. Іваницький застерігав від прямого перенесення і адекватного відтворення подій, описаних у спогадах представників шляхетського стану, на сторінки наукових праць: «Описуючи повстання, всі мемуаристи зводять його до дикої і безглуздої жорстокості селян... Картини диких і безглузких жорстокостей селян є в значній мірі вигадкою фантазії класового ворога, як це можна довести шляхом зіставлення самих мемуаристів»⁶⁵.

По-новому підійшов історик до оцінки та характеристики самої Коліївщини. Він підкреслював, що даний виступ українського селянства в дійсності був спрямований «проти польсько-шляхетського кріпосницького ладу. Боротьба мала антифеодальний характер, була направлена на знищення кріпацтва». Автор акцентував увагу на тому, що в «умовах колоніального гноблення українського народу польською шляхтою» ця антифеодальна направленість повстань «неминуче перепліталась з національно-визвольною метою боротьби»⁶⁶. С. Ф. Іваницький писав, що висвітлення події 1768 року не слід обмежувати виключно рухом М. Залізняка і взяттям повстанцями Умані⁶⁷. Історик підкреслював, що повстання було «значно глибшим і багатогранним», що, крім Київського і Брацлавського, воно охопило Подільське воеводство і Волинь. До речі, С. Ф. Іваницький висловлював своє переконання про наявність у повстанців певної програми дій⁶⁸. На його думку, селяни у ході боротьби прагнули здобути статус дрібних вільних власників⁶⁹. Специфіку розвитку подій Коліївщини, як писав С. Ф. Іваницький, значною мірою визначала діяльність Барської конфедерації, від якої залежали нібито дії самих повстанців. Проте роздуми і судження історика не були позбавлені помилок, зокрема в його оцінці політичної лінії царського уряду до повстання. Він схильний був твердити, що панівні кола Росії навмисно використовували селянський виступ на Правобережжі проти конфедерації. В цьому руслі історик пояснював зміст багатьох документів.

В кінці 30-х років спостерігалися певні зрушення у поглядах істориків на таку важливу проблему, як діалектика соціального і етнічного в подіях 1768 р. В цьому плані звертають на себе увагу роботи Я. Головчинера і В. Пічети. Історики узагальнили існуючі оцінки про природу та причини гайдамацького руху та Коліївщини. Аналізуючи економічне становище народних мас на Правобережній Україні XVIII ст., Я. Головчинер показав, зокрема, що у 60-ті роки швидкими темпами відбувалось покріпачення селян на слободах, збільшення кількості повинностей, зростання відробіткової ренти та інше. Цифровий матеріал, наведений цим автором, свідчив про збільшення числа закріпаченого населення у Київському воеводстві. На відміну від М. Горбаня, О. Гермайзе та інших істориків, він вказував на надзвичайно тяжке економічне становище безпосереднього виробника, його політичне та юридичне безправ'я⁷⁰. Спираючись на праці класиків марксизму-ленінізму, В. Пічета і Я. Головчинер змогли правильно пояснити релігійне забарвлення боротьби українського народу на Правобережжі проти польсько-шляхетського гноблення. Проте Я. Головчи-

⁶⁴ Іваницький С. Ф. Польские мемуары о крестьянском восстании 1768 г. // Уч. зап. Ленинград. гос. пединститута. Факультет ист. наук.—Л., 1938.—С. 120.

⁶⁵ Там же.—С. 146.

⁶⁶ Іваницький С. Ф. Основные вопросы крестьянского восстания на Украине 1768 г. // Уч. зап. Ленинград. гос. ун-та. Серия истор. наук.—Л., 1941.—Вып. 7, № 67.—С. 125.

⁶⁷ Там же.—С. 127.

⁶⁸ Іваницький С. Ф. Значение Барской конфедерации в истории крестьянского восстания на Украине 1768 г. // Уч. зап. Ленинград. пединститута. Кафедра истории СССР.—Л., 1939.—Т. 19.—С. 232.

⁶⁹ Там же.—С. 211.

⁷⁰ Головчинер Я. Крестьянское восстание 1768 года на Украине // Истор. журн.—М., 1939.—№ 11.—С. 71—72.

нер не ризикнув висловити свої судження з приводу політики царизму стосовно Речі Посполитої. В свою чергу В. Пичета підкреслював класовий характер дій російського уряду в придушенні селянського повстання 1968 р. на Правобережжі, підкреслював, що царизм боявся впливу Коліївщини на активізацію антифеодальної боротьби народних мас Російської держави⁷¹. Важливу роль у повстанні історики відводили запорізькій сіромі, хоча вказували на селянський характер подій 1768 р. і відзначали стихійність, неорганізованість повстанців, відсутність у них чіткого плану дій. Необхідно зазначити, що свої висновки та узагальнення автори не аргументували архівними джерелами.

Таким чином, на першому етапі свого становлення радянська історіографія антифеодальної боротьби та визвольного руху на Правобережній Україні XVIII ст. пройшла досить складну еволюцію. В 20—30-ті роки вивчення цього питання відбувалося по шляху обговорення і виявлення передусім соціальної природи та значення селянських виступів, спрямування та характеру повстань, оцінок їх керівників. Більшість дослідників 20-х — початку 30-х років, йдучи за концепцією М. М. Покровського, надто схематично описували ці класові бої селянства, вважаючи, що гайдамацький рух і Коліївщина були спрямовані проти торгового капіталу. У висвітленні матеріалу спостерігалася спрощена модернізаторська уява про селянські повстання, організованість і свідомість повстанців. Проте в кінці 30-х років почали виникати передумови для підготовки справжніх досліджень, які б містили серйозні узагальнення та обґрунтовані висновки. Безумовно, вчені досягли б значно більших успіхів у вивченні даної проблематики, але на стан і розвиток історичних досліджень негативно вплинула атмосфера часів культу особи Сталіна⁷². Частина вчених залишила Україну і переїхала до Москви або в інші міста радянської Росії (М. Яворський, С. Іваницький та ін.), інші були репресовані або відійшли від наукової діяльності. Остання праця з історії гайдамацького руху і Коліївщини, яка побачила світ на Україні в той час датована 1934 р. Вивченням цієї тематики продовжували вже займатися лише московські та ленинградські історики.

Одержано 20.01.89

Проанализированы труды об антифеодальной борьбе крестьян Правобережной Украины XVIII века, которые были опубликованы на страницах научных исследований в 20—30-е годы. Показаны как положительные моменты в освещении данной проблематики, так и недостатки, присущие в то время советской исторической науке.

⁷¹ Пичета В. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии.— М., 1940.— С. 92.

⁷² Чернобаев А. А. М. Н. Покровский — ученый и революционер.— С. 22.